

*Hommage respectueux
de l'auteur.*

Snijder

**Overdruk uit:
TIJDSCHRIFT VOOR GESCHIEDENIS**

ONDER REDACTIE VAN

**Dr. M. G. de Boer, Prof. Dr. H. Bolkestein,
Dr. J. G. van Dillen, Dr. H. A. Enno v. Gelder,
Dr. J. Severijn en Dr. N. B. Tenhaeff.**

..... Jaargang, aflevering .....

Prijs per jaargang f 12.50.

P. NOORDHOFF — GRONINGEN

Bibliothèque Maison de l'Orient

151445

OVER HET ONTSTAAN DER AUGUSTEÏSCHE CULTUUR

DOOR

DR. G. A. S. SNIJDER.

„Augusteïsche litteratuur” is een term, die in de geschiedenis der letterkunde langzamerhand burgerrecht verkregen heeft en meer beteekent, dan een zuiver-chronologische onderscheiding. Met „Augusteïsche kunst” duidt men een klasse van kunstwerken aan, die door hun bijzondere eigenschappen saamgevoegd zijn tot een geestelijke eenheid en daardoor opvallend verschillen van hun voorgangers in tijd.

Het is begrijpelijk, dat men een stap verder is gegaan, en zich afgevraagd heeft, of men niet in 't algemeen kan spreken van een „Augusteïsche cultuur”, en of men niet de eigenschappen dezer cultuur in groote trekken kan vastleggen, de factoren die tot haar ontstaan geleid hebben, kan onderscheiden.

Prof. Wagenvoort heeft daartoe in dit Tijdschrift¹⁾ een poging gewaagd en hij heeft daarbij weliswaar in hooge mate den nadruk gelegd op de actieve rol van Augustus, in zoover hij spreekt van een „cultureel program”, dat bij Augustus' beleid op cultureel gebied tot richtsnoer diende, maar aangezien dit naar zijn meening onder directen invloed van de Stoicijnsche wijsbegeerte ontstaan is komt de beteekenis van Augustus' persoonlijkheid, als scheppende factor, slechts weinig tot haar recht. Terwijl nu de algemeen gangbare opvatting Augustus' cultureele politiek als nationaal-Romeinsch bestempelt, meent Prof. Wagenvoort op grond van een reeks van feiten, dat dit te eenzijdig is, en dat Augustus veeleer weifelt tusschen „Romanisme” en „Hellenisme”, ja, dat het voornaamste punt van zijn „cultureel program” niet slechts de verzoening en versmelting

¹⁾ 1924. 39. p. 161 sqq.

Ik zie er van af, de citaten van Prof. Wagenvoort's artikel hier nog eens te herhalen en meen, dat het ook niet noodig is, bij elke gelegenheid de verwijzingen naar algemeene handboeken als Dessau, *Gesch. d. röm. Kaiserzeit*, Wissowa, *Religion u. Kultus der Römer*, enz. of speciale werken over Augustus, als Gardthausen, *Augustus* of Seeck, *Kaiser Augustus*, weer volledig op te nemen. — Dit opstel werd 12 Dec. 1925 als lezing medegedeeld op de vergadering der Societas Philologica Lugduno-Traiectina.

van deze twee omvatte, maar bedoelde „Grieken en Romeinen op voet van gelijkwaardigheid onder zijn bestuur te vereenigen” (p. 167). Deze opvatting kan hij te gereeder voorstaan, omdat volgens zijn definitie (p. 165) de *nationale* heerscher stelselmatig een nationale politiek dient te volgen „door purisme in de taal, in godsdienst en kunst, die hij van vreemde smetten tracht vrij te houden door wering van antinationale elementen en invloeden, door bevordering van nationale kunstnijverheid en opdracht geven aan kunstenaars uit het eigen volk, en door het vergeven van de hoogere staatsbetrekkingen aan landgenooten.” Wanneer ik in het vervolg dezer beschouwingen van nationale politiek spreek, dan vat ik deze niet op in den bovenaangehaalden, m.i. te doctrinair vorm,¹⁾ maar versta daaronder een beleid, dat aan een natie de volledige mogelijkheid tot ontplooiing van hare vermogens in den ruimsten zin tracht te verzekeren. In het Romeinsch Imperium onder Augustus zou de politiek, wilde zij op het praedicaat nationaal aanspraak kunnen maken, er dus op uit moeten zijn, speciaal aan de Romeinen, boven alle andere volken, onder de Romeische heerschappij vereenigd, de mogelijkheid te verschaffen ten volle hun nationale gaven te ontwikkelen.

Door dit verschillend gezichtspunt zie ik vele ook door Prof. Wagenvoort behandelde feiten in een ander licht en kom ik tot afwijkende conclusie's, zoowel wat het nationaal karakter der Augusteïsche cultuur betreft, als omtrent de beteekenis van Augustus' persoonlijkheid. Ook zonder een op den duur vermoeiend citeeren van zijn artikel, zal het den lezer wel duidelijk worden, van hoe groot nut de lectuur daarvan voor mij geweest is, niet slechts door het rijke feitenmateriaal, maar ook door de duidelijke formulering van zijn standpunt, waardoor het mij vergemakkelijkt werd het mijne te bepalen.

Bij mijn onderzoek ben ik meer in het bijzonder uitgegaan van de beeldhouwkunst. Aangezien ik echter hoop, binnen afzienbaren tijd elders uitvoeriger over dit onderwerp te kunnen spreken, en bovendien het gemis aan afbeeldingen zich te sterk zou doen gevoelen, wil ik hier mijn meeningen, bij voorbaat, slechts in het kort resumeeren.

Van „Romeinsche” kunst te spreken was tot voor korten tijd nog bijkans een haeresie. Meer en meer wordt echter duidelijk, dat de archaeologen het eigene in de kunstuitingen van Romeinschen tijd

---

¹⁾ Nationale politiek *kan* nationalistisch zijn, maar is dit geenszins noodzakelijkerwijs. Prof. Wagenvoort legt in dit geval een naar mijn meening al te nauw verband, in zooverre hij de termen nationalisme en chauvinisme door elkaar gebruikt (p. 173), en in één adem noemt (p. 177).

leeren zien en niet langer schromen, daaraan den naam te geven, die de eenig-juiste en rationeele schijnt: Romeinsch. Voor den Keizertijd heb ik zelf, in dit Tijdschrift¹⁾, getracht, deze terminologie te verdedigen, en een bijdrage te leveren tot beter begrip van een bepaald onderdeel, de behandeling van het gewaad. In een ongeveer gelijktijdige voordracht heeft Prof. Rodenwaldt te Berlijn hetzelfde standpunt verdedigd²⁾, dat ook tot uitdrukking komt in het boekje over „Römische Kunst” van H. Koch (1925). In hoofdzaak ging het hier om de kunst van den Keizertijd. In de kunstwerken van republikein-schen tijd heeft C. Weickert, in een doorwrocht artikel³⁾ nu echter elementen aangetoond (met name de behandeling van de fond bij reliefs en het scheppen van ruimte om de figuren), die voor de verdere ontwikkeling der kunst van groot belang zijn, en als specifiek-Romeinsch, althans Midden-Italiaansch beschouwd moeten worden.

De geschiedenis van de beeldhouwkunst in den tijd der Republiek is evenwel nog niet geschreven. Inderdaad zijn daarmee ook groote moeilijkheden verbonden. Rome's kunst is ontstaan onder de krootse — of juister misschien de „aegide” — van Etrurië, ja, langen tijd schijnt men zich zelfs in Rome tevreden te hebben gesteld met de producten van Etrurische kunstenaars⁴⁾. In ieder geval heeft Rome tot het eenvoudige middel van koop of roof zijn toevlucht genomen, toen Etrurië's beteekenis slonk en de veroverende Republiek in onmiddellijke aanraking kwam met Griekenland en Grieksche kunst. Dit aanschaffen van kunst in het buitenland levert ons natuurlijk geen materiaal op voor een Romeinsche kunstgeschiedenis en bewijst ons hoogstens, dat de Romeinen niet in de eerste plaats van kunstwerken verwachtten, wat de moderne mensch daarin wenscht te vinden: uitdrukking van eigen wezen.

In welke monumenten vinden wij den Romeinschen aard dan wel tot uitdrukking komen? Mijns inziens in de z.g. „Volkskunst” èn in de Etrurische beeldhouwkunst. Dit laatste schijnt, op het eerste gezicht vreemd, vereischt daarom een korte toelichting. De Etruriërs komen — dat staat nu toch wel vast — over zee en vermoedelijk uit Klein-Azië. Kleine groepen van veroveraars zijn langzamerhand Italië binnen gedrongen, en wat wij van hun landbestuur weten, wijst er op, dat

¹⁾ 1925. 40. p. 1. sqq.

²⁾ Arch. Anzeiger, 1923/24. p. 365 sqq.

³⁾ Münchener Jahrb. N. F. II. 1925. p. 1 sqq.; vgl. verder nog Sieveking, Das röm. Relief, in de Festschr. P. Arndt, 1925, p. 14 sqq.

⁴⁾ B.v. de wolvin van het Capitool, vgl. Carcopino. La louve du Capitole (1925) en daarbij v. Duhn, Gnomon 1926, II. p. 141 sq.

zij minder door geweld, dan wel door hun geestelijke en cultureele superioriteit het heft in handen hebben gekregen¹⁾. Met dat al kan het echter nauwelijks aan twijfel onderhevig zijn, dat de inheemsche Italische bevolking *numeriek* aanzienlijk in de meerderheid was.

De beeldhouwkunst der Etruriërs heeft één bijzonder karakteristieke eigenschap: zij ontleent aan Griekenland vrijwel alle motieven en in 't algemeen de wijze, waarop deze behandeld worden, in die mate, dat de ontwikkelingsgeschiedenis der Etrurische kunst vrijwel samen kon vallen met de geschiedenis harer ontleeningen. Zoo zeer was men overtuigd van de minderwaardigheid der Etrurische kunstenaars, dat alle artistiek-hoogerstaande stukken, die in Italië werden gevonden, tot werk van Grieken en import verklaard worden. De specifiek-Etrurische kenmerken achtte men door den stoplap „plompe navolging” voldoende verklaard. In den laatsten tijd is daarin een verandering gekomen. De eigenschappen die de Etrurische werken van de Grieksche onderscheiden, heeft men leeren zien als de kenteekenen van den origineelen Etrurischen stijl: „corporeità”, „movimento”, „espressione”, aldus zijn deze door della Seta²⁾ gedefinieerd; van de huiveringwekkende woestheid gewaagt Leopold³⁾, terwijl Bianchi-Bandinelli⁴⁾ „la potenza di caratterizzazione e il senso di larghezza” als de fundamenteele elementen beschouwt. Zware, bijna brutale kracht, gedrongen proportie's en een forsche, architectonische bouw met duidelijke voorliefde voor rechthoekige of regelmatig gebogen contouren en langgestrekte horizontalen en daarbij een vermogen, door onderdrukking van bijzaken en het accentueeren van de hoofdzaken kras te karakteriseeren, zonder daardoor typisch of idealiseerend te worden: aldus zou men al deze kenmerken samen kunnen vatten.

Zijn deze eigenschappen „Etrurisch” in eigenlijken zin? Ik geloof het nauwelijks. Want aangezien de Etruriërs over zee komen, zou men buiten Italië dan toch ergens een kunst moeten kunnen aanwijzen, die een verwanten stijl vertoont en dat is tot nu toe nog niet gelukt. In Italië zelf vindt men echter in de „Villanova”-cultuur vele dezer *characteristica in nuce* terug. Wanneer de inheemsche bevolking door de Etruriërs tot hooger cultuur gewekt wordt, zien wij deze eigenschappen, wel verre van te verdwijnen, sterker op den voorgrond treden en het innerlijk wezen der Etrurische kunst bepalen. Dat verklaart

¹⁾ Overzicht bij Fell, *Etruria and Rome*, p. 1 sqq.

²⁾ *Italia Antica*, p. 164 sqq.

³⁾ *Meded. Nederl. Hist. Inst. Rome*, 1923, III. p. 21 sqq.

⁴⁾ *Dedalo*, VI. 1925, p. 28.

ook m.i. waarom de Italische bevolking van Rome de Etrurische kunst zoo grif aanvaardde: deze kunst is in wezen verwant. En de schaarsche Romeinsche monumenten uit Republikeinschen tijd, die bekend geworden zijn, bevestigen op merkwaardige wijze deze stamverwantschap. Niet als de uitloopers eener afstervende Etrurische kunst moet men de voortbrengselen dezer typische volkskunst beschouwen, maar als producten der inheemsche Italische cultuur, als „Romeinsch”, al is zelfs in deze volkskunst het Helleensche element, door de voorbeelden, die de Etruriërs eeuwenlang gesteld hebben, die misschien zelfs Grieksche kunstenaars in Italië gepropageerd hebben, niet onbelangrijk. Wanneer Rome nu echter in onmiddellijk contact met Griekenland komt, wanneer de voorname Romeinen behagen gaan scheppen in Grieksche cultuur en smaak voor Grieksche kunst overtuiging — of mode — wordt, dan schijnt het alsof de volkskunst ten ondergang gedoemd is. De massa's Grieksche sculptuur, die gekocht of gestolen naar Rome verscheept werden, de Grieksche beeldhouwers, die weldra volgen en hun bedrijf in Italië gaan uitoefenen, beletten de naieve en, gemeten aan de volgroeide Grieksche kunst, primitieve uitingen der populaire kunstzinnigheid zich te ontwikkelen met den nationalen groei van het Romeinsche volk. Eerst in de allerlaatste jaren der Republiek schijnt een kentering te komen. Ik doel hier op de basis van Domitius Ahenobarbus, die waarschijnlijk kort na 32 v. Chr. is ontstaan¹⁾. Het is de tijd, waarin de democratie uitliep op de dictatuur, waarin de grooten van Rome steunden op de macht hunner legers, op de kracht van het volk. En dan zien wij plotseling een zegevierend admiraal in de taal van het volk tot het volk spreken. Zeker, het is nog maar een bescheiden begin, want wij mogen niet vergeten, dat het hier slechts om een basis gaat, bestemd om een groep van Nereiden en Tritonen, een werk van Skopas, te dragen, een basis, waarvan drie zijden de bruiloft van Poseidon en Amphitrite weergaven, in woelig bewegen van een Hellenistischen stoet van zeemonsters. Maar de vierde zijde toont, naar typisch Romeischen trant, den overwinnaar bij het dankoffer, omstuwd door zijn soldaten, en in den linkerhoek zijn wij zoowaar getuige van zijn dankbaarheid. Een secretaris beloont de veteranen, waarvan er enkele reeds „in civiel” verschijnen. Hier gaat het niet meer om geraffineerde Grieksche compositie, om „Schönlebigkeit”, dit is typische volkskunst, met de hard naast elkaar gezette vertikalen der figuren en hun gedrongen proportie's, slechts bedacht op duidelijk-

---

¹⁾ Weickert, l.c. p. 29 sqq., waar verdere litteratuur geciteerd wordt. zie ook Sieveking. Röm. Relief p. 15 sq.

heid, op mededeeling. Het harde, onbuigzame, formeel-ontoereikende dezer figuren kan men bezwaarlijk over het hoofd zien, maar evenmin ontgaat de kracht der bewegingen, de frissche durf, waarmede hier gekarakteriseerd wordt en nieuwe problemen worden aangepakt.

Met dat al hebben wij hier te doen met een vertegenwoordiger eener kleine minderheid, een typisch Romeinsch stuk, *naast* de gangbare Hellenistische sculptuur, ja, door zijn plaatsing bijna symbolisch daarvoor geïsoleerd. En de evidente gebreken in aesthetisch opzicht doen ook maar al te duidelijk voelen, dat de volkskunst in dezen vorm, naast de formeel-volmaakte Grieksche kunst, niet voor een volle ontwikkeling vatbaar is, zeker niet wanneer zij het schemerduister van bescheiden grafsteenen moet verlaten en in het volle licht eener algemeene publiciteit treden. Toch was dit laatste haar bestemming. Want wat Augustus aan het volk van Rome mede te deelen had, dat kon hij moeilijk meer zeggen door het opstellen van geroofde bronzen atleten, van marmeren Aphrodite's of wildbewogen Hellenistische groepen; al behoefde hij natuurlijk de pracht der Grieksche kunst in Rome niet te onderdrukken, al breidde hij zelfs gaarne, ter verheuging van het oog, den rijkdom aan Grieksche kunstwerken uit. Hij moet thans zelf voor oogen treden, zijn persoon, zijn beleid, de zegeningen van zijn regeering.

Is de Hellenistische kunst, zijn de Grieksche kunstenaars in Rome in staat om aan deze nieuwe eischen te voldoen? Wij hebben eigenlijk geen reden, dit te veronderstellen, want, wat wij in de eerste plaats als hun werk hebben leeren zien, mist ten eenenmale de karakteristieke eigenschappen, die de typisch-Romeinsche, repraesentatieve kunst onderscheiden. Hun technische vaardigheid is natuurlijk boven allen twijfel verheven. Maar technische vaardigheid heeft langzamerhand ook de inheemsche beeldhouwer verworven, en men mag aannemen: in de ateliers der Grieken. Dat de Romein al lang, ook in artistieken zin, zijn invloed deed gelden in de ateliers der muntsnijders, dat men zelfs, zonder de werkzaamheid van Romeinen aan te nemen, in de geschiedenis van de ontwikkeling der muntbeeldenaars voor onoverkomelijke moeilijkheden geplaatst wordt, heeft Weickert aangetoond¹⁾. Maar de beeldhouwkunst geeft niet minder raadsels op. De reliefs der basis van Domitius zijn van één hand. Moet men daar aannemen, dat een Grieksch beeldhouwer plotseling zijn stijl verandert en aan de vierde zijde typisch-Romeinsche Volkskunst scheidt? Het is natuurlijk mogelijk. Maar waarschijnlijker lijkt mij, dat wij hier te doen hebben met het werk van een Romeinsch beeldhouwer, die het offerrelief naar

¹⁾ l.c. p. 30 sqq.

een gegeven opdracht uitvoerde volgens de principe's der volkskunst, den bruiloftsstoet daarentegen copieerde naar een Hellenistisch voorbeeld. Deze opvatting wordt m.i. bevestigd door een reeks van stylistische bijzonderheden in den bruiloftsstoet, die zeer on-Grieksch zijn en hun naaste verwanten weer vinden in de Volkskunst ¹⁾).

Ik geloof niet, dat het te boud gesproken is, wanneer men aanneemt, dat er in het eind der Republiek te Rome een groep van bescheiden beeldhouwers, die Romeinen waren, of die zich althans Romeinen voelden, aanwezig was, naar hun aard veeleer handwerkslieden, dan kunstenaars prat op hun werk en hun naam, maar Romeinsch genoeg om te begrijpen, wat van hen in den Keizertijd verlangd werd, en vaardig genoeg, om dit uit te voeren. Wat wordt nu van hen verlangd? Kunstwerken in de eerste plaats, die de taal van het volk spreken, maar waarvan ook de primitieve, naïeve stijl formeel in zooverre herzien moest worden, dat zij het oog van den normalen Romein, geschoold aan de Grieksche kunstwerken en gewend aan de Grieksche proportie's, niet beleedigden en den afgebeelde belachelijk maakten. Een synthese dus van Grieksch vormgevoel en Romeinsch wezen. Hoe zuiver formeel de aanvaarding der Grieksche artistieke principe's was, leeren ons enkele werken uit het eind der Republiek ²⁾, leeren ons ook de copieën, die toch zeker voor een groot deel door Romeinen zijn vervaardigd, hoe sterk het Romeinsche wezen domineert, zien wij in de zelfstandige Romeinsche scheppingen.

Het eerst en het duidelijkst kunnen wij deze synthese nu waarnemen in de Augusteïsche kunst. Ik noem hier slechts het bekendste werk: de reliefs van de Ara Pacis Augustae. Ik weet wel, dat men nog steeds met groote overtuiging hoort verkondigen, dat deze het werk zijn van Grieken ³⁾, maar wil nog eens nadrukkelijk vaststellen, dat

¹⁾ Weickert, p. 30 uit zich zeer beslist in dezen zin.

²⁾ vgl. b.v. Weickert, in Festschrift P. Arndt, p. 48 sqq.

³⁾ B.v. door Rizzo, Att. d. Accad. di arch. di Napoli, VII, 1920, p. 19 sqq, wiens meening Prof. Wagenvoort onderschrijft. Mrs. Strong, *Scultura Romana*, I. p. 35 neemt daarentegen Rom. kunstenaars aan. Weickert, *Münch. Jahrb.* 1925, p. 38, spreekt in 't algemeen van Romeinsche en Grieksche kunstenaars en zegt van de laatste: „Die Gewalt itali-schen Charakters übertrug sich unmerklich auf die nach Italien ver-setzten griech. Künstler“, enz. Een merkwaardige parallel van dit verschijnsel vindt men in de ébénistes onder Lodewijk XVI, die bijna alle Duitsche namen dragen (Oeben, Riesener, Weissweiler, Beneman, Schwed-feger). Niettemin zal men hun kunstproducten in geen geval Duitsch willen noemen. Ik heb dit punt reeds uitvoeriger besproken: *Rom. Kunst-gesch.* (Groningen, 1925) p. 15 sqq.

omtrent de makers *niets* bekend is¹⁾. Met evenveel recht kan men de reliefs als werk van Romeinen beschouwen, en met minstens evenveel waarschijnlijkheid. Zeker is, dat het Grieksche element, tot nu toe een *corpus alienum* — maar van bovenmatige afmetingen — in de Romeinsche cultuur, in den tijd van Augustus opgenomen en volmaakt geassimileerd wordt. Of het op den duur een factor van de allereerste orde bleek te zijn, is een vraag, waarop de verdere ontwikkeling der Romeinsche kunst antwoord kan geven. Mijns inziens niet.

Belangrijker is voor ons de quaestie, welke de beteekenis van Augustus persoonlijk in dit proces is geweest. Uit de litteratuur valt hierover niets te leeren. Maar overweegt men, met hoeveel zorg de feeststoet der Ara Pacis gerangschikt is, en hoe zorgvuldig de allegorische en mythologische reliefs overdacht en berekend zijn, dan is het op zijn minst genomen toch wel waarschijnlijk, dat op een of andere wijze overleg is gepleegd met Augustus. Ook al is deze zelf nooit in onmiddellijk contact met beeldende kunstenaars geweest, wij weten toch genoeg van zijn methode's, om in te zien, dat het niet al te moeilijk zal zijn geweest een geschikt tusschenpersoon te vinden. Op litterair gebied is hij daarin tenminste wonderwel geslaagd. Dat wij den naam van dezen „Maecenas” der beeldende kunsten niet kennen, behoeft ons allerminst te verwonderen. De kunstenaars in Rome stonden op het niveau van handwerkslieden en in dit geval kan zelfs een bekwaam en verstandig aannemer al heel gemakkelijk de rol van bemiddelaar vervuld hebben. Misschien mogen wij wel denken aan Agrippa, van wien bekend is, dat hij er zeer vooruitstrevende, om niet te zeggen democratische, opvattingen op na hield over het kunstbezit van particulieren²⁾.

¹⁾ Ook omtrent den bouwmeester van het Pantheon is niets bekend; de tegenw. toestand dateert uit de jaren 110—125 en Rivoira, *Roman Architecture*, p. 129 sq neemt aan dat Hadrianus zelf een belangrijk aandeel in het ontwerp had. De koepelconstructie is volgens Rom. principe's ontworpen. Over de verhouding tusschen Gr. en Rom. architecten vgl. Rivoira, p. 83 sqq.

De caryatiden zijn inderdaad door een Griek uitgevoerd. Helaas kunnen wij ons van deze werken geen nauwkeurige voorstelling vormen. De drie caryatiden (Vaticaan en Ny-Carlsberg) schijnen in geenerlei verband met de sculpturen van het Pantheon te staan. (Helbig, *Führer*, I³, 1).

²⁾ Plin. *Nat. Hist.* 35, 26; niet minder persoonlijk waren Agrippa's meeningen op litterair gebied. Het schijnt bijna, alsof hij het geraffineerd bedrijf van Maecenas' „salon” voorzien heeft, en niet geschroomd heeft dat ook eens te zeggen. Tevens karakteriseert hij echter de taal van Vergilius op een buitengewoon scherpe wijze: het is een „manier”, maar deze valt niet op, omdat de dichter gewone woorden gebruikt, m. a. w. dus voor iedereen begrijpelijk was (vgl. over deze quaestie F. Marx,

Op gevaar af van aan Augustus' persoonlijk ingrijpen in de ontwikkeling der cultuur te veel beteekenis toe te kennen, zal ik korthedshalve toch in dit geval, en ook verder, van „Augustus” spreken, omdat de leidende gedachten in laatste instantie Augustus' geesteskinderen zijn. In de beeldhouwkunst is m.i. het streven duidelijk aan de oude volkskunst een basis te verschaffen, waardoor een ruime en volledige ontwikkeling dezer Romeinsche kunst gewaarborgd wordt, en zij uiterlijk en formeel niet langer achter staat bij de als zuivere kunstuiting zoo veel meer volgroeide en hoogerstaande Grieksche kunst. Om die basis te scheppen neemt Augustus zonder bedenken het beste, wat de Grieksche kunst van zijn dagen bieden kon: zuiver gevoel voor proportie en technische vaardigheid, over, maar voor het overige knoopt hij in de eerste plaats aan bij de traditie der oude, nationaal-Romeinsche volkskunst, die nu eerst, door hem, haar roeping in de wereld vervullen kan.

Het is nu interessant, na te gaan, of men ook op andere gebieden der cultuur algemeene richtlijnen kan ontdekken. Ik zie hier af van een uitvoerige bespreking van Augustus' politiek beleid, met name van het wezen van het principaat. De namen, die men daaraan in moderneren tijd gegeven heeft: Republiek of Monarchie of Dyarchie, zijn in den grond slechts interpretatiepogingen in al te korten vorm. Niemand zal er aan twijfelen, dat Augustus na Actium volkomen in staat en desnoods ook bereid was in politicis zijn wil door te zetten. Wanneer hij dat niet steeds gedaan heeft, dan is dat, omdat hij geen tyran, maar een regent in den hoogsten zin wilde zijn, wiens werk niet ineenstortte met zijn verdwijnen. (Suet. Aug. 28). Hij tracht daarom de stroomingen van zijn tijd te onderscheiden en op hun waarde te schatten.

Zonder twijfel zijn het utiliteitsoverwegingen, die hem er toe leidden vooreerst den titel princeps¹⁾ te aanvaarden. Daartegen kon ook de felste Republikein niets hebben. Zelfs Cicero is bereid (de Rep. I.21.24) den princeps reipublicae als hoofd van staat te erkennen. Maar Octavianus geeft aan zijn titel toch een merkwaardige nuanceering: het woord reipublicae wordt niet gehoord. Hij is de princeps inter cives en inter senatores, en brengt daardoor eenerzijds een veel

---

Rheinisches Museum, N. F. 74, 1925, p. 174 sqq). Dat is natuurlijk wat Augustus in de eerste plaats noodig had, in de litteratuur, en ook in de kunst. Het is een gewaagde, maar verleidelijke veronderstelling, in den torvus Agrippa, den zoon van een volmaakt onbekenden Lucius, de „vox populi” aan het Augusteïsche hof te zien.

¹⁾ Kornemann, Mausoleum u. Tatenbericht, p. 41 sq.

persoonlijker element in de verhouding tusschen zichzelf en het volk, anderzijds is hij daardoor in staat het hoogste bestuurslichaam in Rome naar de mate zijner beoordeeling, te laten deelen in de regeering en de verantwoordelijkheid¹⁾. In de eerste moeilijke jaren van voorzichtig tasten naar den goeden weg, zal hem dat niet onwelkom zijn geweest. Toen zijn positie evenwel bevestigd was, kon de betrekkelijk weinig zeggende naam princeps het nieuw-geschapen begrip van den alleen regeerenden heerscher nauwelijks meer dekken, en Octavianus strekt de hand uit naar een meer-zeggenden titel: Romulus, symbolisch gedacht voor den tweeden stichter van Rome²⁾! Maar hier verrekent hij zich — hij voelt de oppositie tegen deze herinnering aan den koningstijd. Dan is voor het nieuwe Rome een geheel nieuwe naam gepaster: hij vindt dien in den ongehoorden titel Augustus, waarmee nu tevens duidelijk wordt gemaakt, dat met hem een geheel nieuwe aera begint.

Zeer duidelijk komt dit tweeledig streven — eenerzijds een aanknopen aan de traditie, een nauwkeurig observeeren van de stroomingen des tijds, anderzijds het vormen der traditie naar zijn wil, het leiden der stroomingen in nieuwe, door hem afgebakende banen — ook tot uiting op religieus gebied. Om zijn gestie's goed te begrijpen, moet men het geheel zijner maatregelen overzien, niet een al te zwaar accent leggen op de meest in het oog vallende gebeurtenis onder zijn regeering: de ludi saeculares. Ik kan mij hier in hoofdzaak beperken tot zijn maatregelen in het Romeinsche deel van het Rijk, in het Westen. In

---

¹⁾ Augustus heeft dit in het Monum. Ancy. gr. IV 3 (c. 7) ook uitgesproken. R. Heinze (Hermes, 1925. 60. p. 348 sqq. en vooral p. 355 sqq.) heeft de consequentie's die voortkomen uit de vertaling van *ἀξιωματι πάντων διήρηκα* = omnibus auctoritate praestiti (i. p. v. dignitate), uitstekend uiteengezet. Daar blijkt nu, dat de naam princeps eerst zijn volle beteekenis krijgt door de daarmede gepaard gaande auctoritas. Augustus liet de summa auctoritas van den senaat ongetwijfeld bestaan — en daarmede diens verantwoordelijkheid —, maar het vaststellen van zijn principaat, en het feit, dat hij dit zonder tegenspraak kon doen, toont tevens aan, dat zijn eigen macht persoonlijk was, berustte op zijn persoonlijken invloed, en geenszins de macht van den „eersten dienaar des staats" was, gelijk dit bij den princeps republicae het geval zou zijn. Men dient de consequentie's, die voortvloeien uit de nieuwe vertaling *auctoritas*, wel in het oog te houden bij de lectuur van Reitzenstein's zeer belangrijke beschouwingen over het Principaat (Nachr. Gött. Gesellsch. d. Wissensch. philol.-hist. klasse 1917, p. 399 sqq. en 481 sqq.). De lezing *auctoritate* is bevestigd door de Antiocheensche fragmenten der Res Gestae; vgl. thans Americ. Journ. Philol. 1926. 47. p. 19 en 50.

²⁾ Gardthausen, Augustus, p. 534; Seeck, Augustus, p. 104; Wagenvoort, p. 170. 2.

het Oosten was zijn gedragslijn aangewezen: daar kon hij niet anders, dan zich de goddelijke eerbetuigingen te laten welgevalven, die het deel der Hellenistische Koningen en zelfs der Republikeinsche stadhouders van Rome vóór hem waren geweest ¹⁾). Opmerkelijk is echter, dat Romeinsche burgers niet verondersteld werden, daaraan deel te nemen, en dat Augustus zijn persoon in den cultus onverbrekkelijk verbond met de Godin Roma ²⁾): de identificatie van den Keizer met de macht van Rome in de oogen van de provinciales, was voor Augustus van uitnemend belang. In het Westen was de weg daartoe veel minder voorbereid en Augustus heeft daar de identificatie ook nooit zoo duidelijk en ondubbelzinnig uitgesproken ³⁾).

Onmiddellijk op den slag bij Actium volgt de eerste maatregel: Augustus bepaalt dat de overwinning te danken is aan Apollo van Actium, die daarvoor de gebruikelijke wijgeschenken ontving. Hij kon dit gereedelijk doen, omdat Apollo naar het schijnt geïdentificeerd werd met den ouden Julischen huisgod Veiovis. Het trof dus al bijzonder goed, dat Octavianus, toen nog een op zichzelf aangewezen man, te Actium een zijner familiegoden in de gedaante van Apollo vond. Deze was wel van oorsprong Grieksch, maar allermint een „homo novus” in het Romeinsche Pantheon. Immers, sedert 431 v. Chr. bezat hij zijn tempel te Rome, tot zijn wijsheid, neergelegd in de Sibyllijnsche boeken, placht de Staat in critieke oogenblikken haar toevlucht te nemen, en sedert 217 v. Chr. had Apollo, met de andere Di Novensides, het „burgerrecht” in Rome verworven.

Maar ik zie nog een andere bedoeling in dit op den voorgrond schuiven van Apollo. Zonder dat Augustus de goddelijke afstamming van het geslacht der Julii verloochende — de rol, die Venus niettemin in de Aeneis speelt, bewijst dit voldoende — heeft hij toch waarschijnlijk wel gevoeld, dat het wenschelijk was, na de consequentie's, die Caesar getrokken had uit zijn verwantschap met Venus ⁴⁾), den al te grooten luister van de stammoeder der Julii, ietwat te verduisteren. Een vingerwijzing in dit opzicht schijnt mij het feit, dat Augustus er de voorkeur aan gaf, Aeneas tot pièce de résistance van zijn stamboom te

¹⁾ Dessau, *Gesch. d. röm. Kaizerzeit*, I, p. 357 sq.

²⁾ Alleen in het kroondomein Aegypte staat Augustus identificatie met een god, Zeus Eleutherios, toe; vgl. Grafton Milne, *Hist. of Egypt under Rom. Rule* ³⁾, p. 215.

³⁾ Eerst in 12 v. Chr. heeft Augustus het gewaagd den dienst van Roma en Augustus ook naar het Westen te verplaatsen; ook hier beperkt hij zich echter tot de provincie (Gallië); vgl. Dessau, p. 359.

⁴⁾ Vgl. E. Meyer, *Caesars Monarchie*, p. 505 sqq.

maken. De bedoeling, zijn persoon meer binnen menselijke sferen te houden, wordt ook duidelijk in het poneeren van zijn specialen god Apollo — als *god* in de eerste plaats, tegenover den *mensch* Octavianus!

Dat hij dien God, dien hij dankte, met luister omgaf spreekt vanzelf. Zijn tweede maatregel is dan ook nog van particulieren aard: het bouwen van den Apollo-tempel op den Palatijn, naast het Keizerlijk paleis (28 v. Chr.). Maar deze tempel was zoo verbluffend kostbaar, dat de Godheid, die er woonde, daardoor verheven werd tot den hoogsten rang. Ruim 10 jaar later acht Augustus dan het oogenblik gekomen de gelijkwaardigheid van zijn huisgod Apollo met de oude staatsgoden van Rome duidelijk te maken, en wel, door — op zij het dan ook ietwat geweldadige wijze¹⁾ — aan te knopen aan de oude traditie der ludi saeculares en Eeuwfeesten te laten vieren. (17 v. Chr.) waarbij hij — voor het eerst niet slechts urbi, maar ook orbi sprekend — Apollo als de huisgod van het Julische geslacht met zijn vrouwelijk correlaat Diana als „ebenbürtig” naast de Staatsgoden Juppiter en Juno stelt²⁾. Deze geheele ontwikkeling is slechts een enkele en bijzondere phase van Augustus' religieuze hervormingen. Hij was te verstandig om niet in te zien, dat de Romeinen en Italië in dezen tijd niet als *quantité négligeable* beschouwd konden worden. Factoren, die het impulsieve genie van Caesar meende te kunnen verwaarloozen bij de verwezenlijking zijner veel omvattende plannen, legden voor den genialen intellectueel Augustus zooveel gewicht in de schaal, dat zij zijn handelwijze voor een groot deel bepaalden. Gelijk

¹⁾ Vgl. Gardthausen, Augustus, I p. 1004 sqq.

²⁾ Ik kan de inrichting dezer feesten hier niet uitvoerig bespreken, maar moet er toch op wijzen, dat ze niet zoo uitsluitend de verheerlijking van Apollo en Diana dienden. De Staatsgoden kregen ruim hun deel, zelfs in de feestcantate op den derden dag. Het spreekt van zelf, dat Apollo en Diana op dien dag, *hun* dag, de hoofdrol speelden, maar met Vollbrecht, Säkularfest des Augustus, p. 32 sq., geloof ik, dat de strophen 10—15, wegens de vermelding van het offer der witte runderen, betrekking hebben op Juppiter en Juno. Dat verder de *graecus ritus* bij de eeuwfeesten van Augustus werd gevolgd, was geen nieuwe inventie. Deze werd reeds sedert 249 v. Chr. toegepast (vgl. Wissowa, Religion u. Kultus, p. 430 sq.), en het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat het geheele feest met de offers aan Dispaten en Proserpina — zelfs de Grieksche naam der Godin is nauwelijks veranderd — van de Grieken van Zuid-Italië is overgenomen (Wissowa, p. 309 sqq.). Wanneer Augustus de laatstgenoemde godheden door eenige andere Grieksche godheden — minder somber en meer in overeenstemming met den aard van het feest (vgl. Wissowa, Ges. Abh. p. 208) — verving, godheden, die ten deele eveneens een duidelijk chthonisch karakter vertoonden, kan men daarin nog geen onnationale daad zien.

hij bewust het zwaartepunt van het rijk in het Westen houdt, zoo houdt hij ook bewust rekening met de geestelijke stroomingen in het Westen. Ik behoef hier niet te herinneren aan het herbouwen en herstellen van tallooze tempels, het doen herleven van halfvergeten priestercollege's en in verval geraakte, oude religieuze gebruiken. Men meene niet, dat dit slechts leege vormen zijn, gedichteerd door een heerscherswil. Veeleer zou men kunnen zeggen, dat het hier gaat om herstellde receptacula voor een nieuwe vroomheid, voor religieuze behoeften, die herleefden, ten deele zelfs nooit uitgestorven waren ¹⁾.

Typisch in dit opzicht is de wijziging in den dienst der di penates gebracht en is vooral de reorganisatie van de vereering der Lares, die reeds lang in een halferkend verband stonden met den Genius Augusti (sinds 30 v. Chr.) ²⁾. Langzaam heeft Augustus dit alles voorbereid. De eerste stap was zijn benoeming tot Pontifex Maximus in 12 v. Chr. Lang heeft hij daarop moeten wachten, want Lepidus, die in de dagen van den burgeroorlog met het toen onbeteekenende ambt was afgescheept, bereikte een gezegenden leeftijd en Augustus achtte zich niet gerechtigd, hem uit deze waardigheid, die nu een heel andere beteekenis had gekregen, te ontzetten. Eindelijk, in 12 v. Chr. wordt hij dan plechtig en met inachtneming der oude vormen gekozen ³⁾. Hij vat zijn taak ernstig op. Al betreft hij niet de ambts-woning van den Pontifex, hij verklaart toch overeenkomstig het gebruik een deel van zijn paleis tot locus publicus, en in hetzelfde jaar verrijst, grenzend aan zijn huis, een nieuwe tempel van Vesta, waar de penaten van den Staat voortaan bewaard worden ⁴⁾. Deze handeling verraadt ons, waarom het pontifikaat voor Augustus van zoo bijzondere beteekenis was, ja waarschijnlijk het gewichtigste moment in zijn religieuze hervormingen. Immers, de Penates van den Staat waren de oude huisgoden, die Aeneas uit Troje redde; ze waren bijgevolg de huisgoden van het Julische huis. Dat was weliswaar een gangbare opvatting ⁵⁾, maar niettemin was tot nu toe de cultus gescheiden gebleven. Thans vereenigt Augustus in zijn persoon en waardigheid de huisgoden van den Staat en van zijn huis, en wordt de identiteit op ondubbelzinnige wijze uitgesproken. Dat zij algemeen erkend wordt,

---

¹⁾ Vgl. Nock, *Classical Review* 1925, Afl. May—June (The Augustan Restoration); Rostovtzeff, *Röm. Mitt.* 1923—24, 38—39, p. 282.

²⁾ Vgl. J. Wilhelm, *Das röm. Sakralwesen unter Augustus*; Diss. Straatsburg, 1915, p. 61.

³⁾ *Ibid.* p. 8 sqq.

⁴⁾ Wissowa, *Rel. u. Kultus*, p. 76 sq.

⁵⁾ vgl. Wissowa, *Ges. Abhandlungen*, p. 112.

blijkt in 3 n. Chr., wanneer bij een brand van den tempel der Magna Mater Augustus' huis mee vernield wordt. Bij den herbouw ontvangt hij van alle zijden hulp, en dat wordt hem aanleiding om zijn woning van nu af geheel tot locus publicus te verklaren¹⁾. Daarmede valt dus de laatste scheiding tusschen het huis van Staat en de woning van Augustus. Het spreekt vanzelf, dat dit complex van maatregelen in de eerste plaats gericht was tegen de andere voorname familie's, wier eigen Penaten nu voor goed alle mogelijkheid tot concurrentie ontnomen was.

Met zijn benoeming tot Pontifex Maximus is voor Augustus nu ook het oogenblik gekomen om de Lares-dienst, de religie der kleine luiden, te reorganiseeren²⁾. Hij wacht daarmede tot in 7 v. Chr. de stad opnieuw in regionen en wijken ingedeeld wordt, en dan wordt officieel vastgesteld dat aan de compita de Lares vereerd zullen worden met den Genius Augusti, terwijl al deze Lares bovendien als Lares publici = Lares Augusti betiteld worden³⁾. Een meesterlijke zet is voorts, dat Augustus de vicomagistri, de priesters dezer altaren, tevens tot trouwe ambtenaren maakt, door hun niet slechts een zekere waardigheid, maar ook macht bij het handhaven der orde en waarschijnlijk bij de verdeeling van het Staatskoren te verleen⁴⁾. Zoo staat Augustus steeds voor aller oogen in het meest gunstige licht, bekleed met een waardigheid, die hem tot het geestelijk hoofd van Staat, tot pater patriae maakt. Daarom heeft hij steeds zoo bijzondere waarde gehecht aan den Pontifex-titel, daarom hebben zelfs de christelijke keizers daaraan vastgehouden, totdat Gratianus in zijn geloofsijver, en waarschijnlijk ook wel geraden door Ambrosius, er in 382 vrijwillig afstand van deed.

Hier moet men m.i. het hoogtepunt zoeken, het pontificaat met zijn consequentie's is de sluitsteen in den boog van Augustus' religieuze hervormingen. *Nieuwe* gedachten heeft hij nauwelijks geformuleerd,

---

¹⁾ Wilhelm, l.c. p. 79.

²⁾ *ibid.* p. 60 sqq.

³⁾ Typeerend voor deze opvatting Ovidius, *Fast.* V, 145 sq. waaruit duidelijk blijkt, dat de vereering van den Genius Augusti in laatste instantie berustte op Augustus' afstamming van Aeneas, die de Laresdienst had ingevoerd. — Ik vraag mij ook af, of er geen samenhang moet worden gezocht tusschen de uitdrukkelijke vereering van den Genius Augusti en de dynastieke wenschen van Augustus, in verband met de oorspronkelijke beteekenis van den Genius, als „die göttliche Verkörperung der im Manne wirksamen und für den Fortbestand der Familie sorgenden Zeugungskraft.“ (vgl. Wissowa, p. 175 sq.)

⁴⁾ Dessau, l.c. p. 331.

nieuwe Goden nauwelijks ingevoerd. Zeker niet door het verheerlijken van Apollo, waarmede hij veeleer zijn eigen geslacht, zijn persoon zelfs, een bijzondere plaats verzekerde, dan dat hij daardoor een zwenking in Hellenistische richting uitvoerde, al wil ik niet ontkennen, dat hij in den Apollo-dienst aan de bestaande mystische neigingen van zijn tijd, die tot nu toe de banen der Hellenistische speculatie volgden, een nieuwen weg wees, die over Rome, over zijn eigen persoon leidde. Nieuw in eigenlijken zin was slechts de godheid Divus Julius, met wiens cultus de vereering voor Augustus zelf zoo nauw verbonden was¹⁾; nieuw was vooral *op welke wijze* Augustus al het oude, eerbiedwaardige wist te doen herleven, in de nieuwe grootheid van Rome en in de macht zijner persoonlijkheid, die steeds op een of andere wijze tot uitdrukking kwam. Voortaan vonden alle wegen in Rome en in Augustus hun begin en hun einde; en *door het volk* werd Augustus ongemerkt in den hemel gedragen, dien Caesar had willen bestormen. Ik kan mij ontslagen rekenen van de plicht, dit nader uiteen te zetten, en verwijzen naar Rostovtzeff's uitstekende studie over Augustus, die mij eerst onder de oogen is gekomen in de Duitsche vertaling, afgedrukt in het onlangs verschenen deel der Römische Mitteilungen (38-39.1923/4. p. 281 sqq.). Maar op een punt moet ik toch nog nader ingaan.

De voorname Romeinen, die zich gisteren nog zijn meerderen waanden, en zich thans nog tenminste zijns gelijken voelden, bereikte Augustus natuurlijk door deze religieuze hervormingen niet, ook al kon zijn autoriteit hen dwingen, de uiterlijke vormen van den eeredienst in acht te nemen. Hun overtuiging zal echter vermoedelijk weinig verschild hebben van het beminnelijk-cynisch scepticisme van den Pontifex Cotta of van Varro²⁾. Voor hen baant Augustus een anderen weg. Hij kiest het middel der litteratuur. Nu lijdt het geen twijfel, dat wij juist daarin nog meer Helleensche elementen aantreffen, dan in de beeldende kunst. Dat vindt zijn oorzaak in twee redenen. In de eerste plaats was er in de letterkunde al lang geen sprake meer van „Romeinsch” of „Grieksch”. Het ging slechts om zus of zoo Grieksch, om Asianisme of Atticisme, om Nieuwlichterij of Archaisme. Het nationaal-Romeinsche element was vrijwel gedegradeerd tot de *rusticitas*, de nauwelijks te definieeren schandvlek, die iedere beschaafde, d. w. z. grondig gehelleniseerde Romein met de uiterste zorg diende te vermijden. Augustus vond hier geen oudere traditie, om aan

¹⁾ Hij placht zich o.a. Divi filius te noemen.

²⁾ Cicero, de Nat. Deor. III. 2; Augustinus, Civ. Dei VI, Cap. 5.

te knopen. En in de tweede plaats zou hij, wanneer hij desnietge- staande gepoogd had, voort te bouwen op de in den grond van de zaak nationale „rusticitas” — het parallel verschijnsel der „volkskunst” — geen gehoor hebben gevonden. Men dient te bedenken, dat in dezen tijd de kring van hen, die litteratuur konden waardeeren, nog betrek- kelijk klein was, en vrijwel beperkt tot het uitgelezen gezelschap der „*urbani*”. Wat het verwijt van rusticitas daar beteekende, behoef ik niet uiteen te zetten, nog minder hoezeer Augustus zelf, in zijn precaire positie, daarvoor op zijn hoede moest zijn.

Hij slaat dus den eenig-mogelijken weg in, en spreekt tot deze bijzondere groep zijner medeburgers op de wijze, die zij wenschen en verstaan. Het gaat hem hier, wanneer wij ons beperken tot het voor hem voornaamste, om twee hoofdzaken: het aannemelijk maken van zijn recht, om de eerste plaats in den staat in te nemen, m. a. w. het leveren van het positief bewijs zijner legitimitieit, èn de verheer- lijking van zijn bestuur. Willen wij hier grovelijk twee namen noemen, dan zijn deze Vergilius en Horatius. Het zijn waarlijk geen betaalde propagandisten, of, wil men liever „hofdichters”, die hier nu aan het werk gezet worden. Al heeft Augustus oppervlakkige relatie's met hen onderhouden, hijzelf treedt toch nauwelijks in evidentie. Wat wij wel zien gebeuren, is, dat de beste dichters van den tijd, Vergilius, dan Horatius en tenslotte ook Propertius langzaam en onweerstaan- baar in een milieu getrokken worden, waar zij bewust of onbewust de Augusteïsche ideeën in zich op *moesten* nemen: het gastvrije huis van Maecenas. En dat dit inderdaad het geval was, dat zij overtuigde en vurige aanhangers van Augustus werden, blijkt mij misschien wel het duidelijkst uit Vergilius' voornemen, aan Octavianus' daden een geheel epos te wijden. Niet zonder schrik zal Augustus uit den mond van den dichter deze goede bedoeling vernomen hebben: een zoo directe en onvoorbereide huldiging zou het doel ten eenenmale missen, en hij stelt den enthousiasten poëet een op het oog onschuldiger thema voor: de sage van Aeneas. Die keuze had voor- en nadeelen. De laatste heeft Prof. Wagenvoort uitvoerig behandeld (p. 169 vv.). Ik wil hier, tevens ten antwoord op zijn bezwaren, op de andere zijde in het kort ingaan. Ook hier zien wij namelijk Augustus de draden der traditie, van bestaande opvattingen, weer opvatten en verder spinnen. Caesar had met den uitersten nadruk zijn Trojaanschen stamboom gepro- pageerd¹⁾ en Augustus kon dien moeilijk loochenen. Integendeel, het was voor hem van het grootste belang daaraan vast te houden, omdat

¹⁾ vgl. Meyer, *Caesars Monarchie*, p. 503 sqq.

daarmede zijn legitimeitsrechten gemoeid waren. Maar karakteristiek is nu het verschil in de consequentie's, die beiden daaruit trekken. Caesar maakte op grond van den stamboom, dien hij opvoerde tot de goddelijke stammoeder Venus, aanspraak op de leidende positie in den vorm van een orientalsch-getint godkoningschap en scheen zelfs de gedachte te koesteren, het Romeinsche Rijk geheel naar Oostersch patroon in te richten en de residentie naar het Oosten, met name naar Ilium of Alexandrië te verplaatsen¹⁾. Augustus gaat veel voorzigtiger te werk. Hij insisteert niet op zijn afstamming van Venus, ja zelfs de continuïteit van Aeneas' geslacht komt slechts ter loops ter sprake (Boek VI); de dichter behandelt in de eerste plaats „Vaderlandsche geschiedenis” — want dat was de Aeneassage voor de Romeinen sinds onheugelijke tijden —, maar dat de geschiedenis der Julii daar van het vroegste begin doorheen gevlochten was, was voor Augustus van het allergrootste belang.

Aeneas en zoovelen uit zijn geslacht steeds weer op de eerste plaats: was dit niet de historische bevestiging van een toestand, die nu reeds jaren bestond, sinds Augustus als Princeps den Staat leidde? Augustus wil blijkbaar aan zijn versie der familiegeschiedenis geen nieuwe macht of rechten ontleenen, hij wil deze slechts bevestigen. Tegenover de goddelijkheidsgedachte van Caesar, stelt hij zijn menschelijkheid, door Aeneas tot domineerende figuur te maken, door met hem een nieuwe aera te laten beginnen en de historische lijn met het oude Troje zelfs te verbreken²⁾. Hij doet dat nog op een andere wijze. Caesar's plan, de residentie naar Ilium te verplaatsen (Suet. Caes. 79) politiek zeker niet verkeerd, maar wel wat vroeg opgevat, moest voor het oog der wereld samenhangen met zijn theorie der Trojaansche afstamming. Maar al hield Augustus die staande, Caesar's consequentie heeft hij beslist afgewezen, zelfs eenige malen. De coincidentie bij Vergilius³⁾ en Horatius⁴⁾ bewijst dunkt mij al voldoende, dat wij bij den laatste niet te doen hebben met onafhankelijke, „kostelijke ironie”⁵⁾ van den dichter zelf, over de veelgeprezen pietas, maar met een zeer ernstig bedoeld, programmatisch woord van Augustus: Geen herrijzen van Troje; Rome blijft in ieder geval het middelpunt! En het is de Itala virtus, waarop Rome's macht berust. Ook daarin vinden wij het verbreken van de historische lijn terug: Italia farà da sè!

¹⁾ *ibid.* p. 513 sqq.

²⁾ Wagenvoort, p. 174.

³⁾ Aen. XII, 827 sq.

⁴⁾ Od. III, 3, 58 sqq.

⁵⁾ Wagenvoort, p. 175. noot 8 en uitvoeriger Rede „Pietas” p. 22.
Tijdschrift voor Geschiedenis. 9

Laat deze opvatting zich nu echter wel rijmen met het opnieuw poneeren der Trojaansche afstamming? Zou Augustus niet „nationaler” gehandeld hebben, wanneer hij den Romeinen verkondigd had, dat zij eigenlijk autochthoon waren? Daartegen bestonden bezwaren. In de eerste plaats zou hij voor die gloed-nieuwe opvatting nauwelijks geloof gevonden hebben. Want de Aeneas-sage was al zoo oud als de Romeinsche geschiedenis en in de laatste eeuwen v. Chr. zorgvuldig gecultiveerd, ja, het was immers nog niet zoo heel lang geleden, in Sulla's tijd, aan vijftig voorname Romeinsche families gelukt een Trojaanschen stamboom te fabricceeren¹⁾. In Rome zelf dacht geen sterveling aan de Romeinen als een autochthoon volk, en het beste bewijs daarvoor is wel, dat de flauwe poging, die Vergilius waagde, om de Trojanen in laatste instantie weer uit Italië afkomstig te laten zijn, m. a. w. dus, om de autochthone idee door een achterdeurtje binnen te smokkelen, volkomen zonder weerklank bleef. Het bleef bij de oude traditie, dat de Romeinen afstamden van de Trojanen²⁾. Tegen deze traditie lijnrecht in te gaan, was zonder twijfel een tweede bezwaar voor Augustus. Wij hebben al herhaaldelijk gezien, dat hij steeds bij voorkeur bij bestaande opvattingen aanknoopte. Daarbij dient men echter wel voor oogen te houden, dat niet het weer opvatten der traditie — in dit geval dus b.v. de leer der Trojaansche afstamming — van primair belang is, maar de wijze, waarop dit geschiedt, de nieuwe vorm en richting, die aan de oude traditie gegeven wordt. Daarin komt het gewichtige en nieuwe, met een woord: de daad van Augustus tot uitdrukking. Ik herhaal nog eens, dat ik den naam „Augustus” slechts korthedshalve gebruik. Men doet aan de vrijheid en originaliteit van Vergilius niet te kort, wanneer men zijn leidende gedachten „Augusteïsch” noemt. Vermoedens omtrent den graad van eigen vinding van den dichter, inspiratie van bevriende kringen, of misschien zelfs direct verlangen van den princeps, zijn tot betrekkelijke onvruchtbaarheid gedoemd, en doen hier ook niet ter zake.

Wat is dan de daad van Augustus? De vraag dient gesteld te worden, op welke wijze hij, meer bepaaldelijk door de Aeneis, zijn nationale politiek bevorderde.

Wil een heerscher aan zijn volk de mogelijkheid geven zijn kunnen en macht ten volle te ontplooiën, dan dient hij aan die natie een sterk gevoel van eigenwaarde in te prenten. Het gemakkelijkst en zonder twijfel ook van het sterkste effect is het, wanneer men aan een volk

---

¹⁾ Dionys. Halic. I. 85.

²⁾ Wagenvoort, p. 177; vgl. Heinze, Virg. Epische Techn. p. 4.

kan suggereeren, dat het autochthoon is en alle andere volken in elk opzicht overtreft. Maar dat is maar zelden mogelijk en zeker stond Augustus deze weg niet open. Want voor het eerste was het in Rome te laat en ook de superioriteit van het Romeinsche volk in elk opzicht was moeilijk vol te houden. Ik behoef hier niet in details te treden, herinner b.v. aan de Romeinsche litteratuurgeschiedenis, die eigenlijk begint met de uitvinding der vertaling — en dan nog wel door den Griek Livius Andronicus! — en een aaneenschakeling is van werken, die zoo al niet direct ontleend aan de Grieken, dan toch onder sterken Griekschen invloed ontstaan zijn. Strikt gesproken bestond in Rome geen nationale cultuur, en de nog aanwezige nationale elementen dreigden meer en meer ten onder te gaan in den stroom van Hellenistische beschaving, die zich over Rome uitstortte. Het gevaar van verstikking door „Graecia capta” was geenszins denkbeeldig, en het is dan ook geen wonder, dat lang voor Augustus daartegen front gemaakt werd.

Op welke wijze? Ik kan het geheele verloop van dezen „cultuurstrijd” niet nagaan, en moet mij er toe beperken enkele m.i. paradigmatische verschijnselen kort te beschouwen. De eene mogelijkheid is directe oppositie. Deze vindt haar meest markanten vertegenwoordiger in M. Porcius Cato, en zelfs hij wordt ten slotte naar het schijnt min of meer door den stroom meegesleept¹⁾. Daarnaast komt in de laatste deceniën der Republiek een andere richting op, die meer kans op succes heeft. Men loochent niet meer de — al te evidente — afhankelijkheid van de Grieken, maar plaatst deze in een algemeener verband, terwijl bovendien een deugd gemaakt wordt van de neiging tot ontleening, die den Romeinen eigen is, een deugd, omdat de Romein het niet bij ontleening laat, maar volkomen assimileert en de overgenomen kern ontwikkelt en tot hoogere volmaaktheid brengt²⁾. Op deze wijze vindt men den uitweg uit het deprimeerende afhankelijkheidsgevoel, dat men zich overigens ook weer niet al te sterk voorstellen moet. De begrippen „inhoud” en „wijze van voorstelling”, „vorm” stonden in een geheel andere verhouding tot elkaar, dan thans het geval is³⁾.

¹⁾ vgl. Norden, Ant. Kunstprosa, I p. 165 sqq.

²⁾ zeer duidelijk bij Sallust., Catil. 51. 38; men vgl. Polyb. VI. 25. 11, waar hetzelfde wordt vastgesteld. De Griek laat echter de nuance, die van ontleening een deugd maakt, weg!

³⁾ Op de zeer eigen λέξις van Vergilius b.v., heb ik reeds gewezen, p. 120 noot 2. Ik wil hier nog het merkwaardige oordeel van Seneca (bew. bij Gellius, N. A. XII. 2, vgl. Norden, Ennius und Vergilius, p. 153. 1) toevoegen, waar deze zegt, dat Vergilius verschillende archaïsmen overnam, „ut Ennianus populus adgnosceret in novo carmine aliquid antiquitatis.” Norden, l.c., heeft bovendien aangetoond, dat Vergilius zelfs

Geestelijk eigendom was in de beide eeuwen voor en na Chr. geb. bij lange na niet zoo sacrosanct, als het thans door de Berner conventie geworden is¹⁾. Juist op het *hoe* der ontleening viel de volle nadruk en daarop wijst de Romein dan ook in de eerste plaats. Cicero heeft zich over deze questie's het duidelijkst uitgelaten, en het is wel de moeite waard zijn vergelijkende beschouwing van Griekenland en Rome, de *σύγκρισις*, in het begin der Tusculanae iets uitvoeriger te beschouwen. Waarom schrijft hij filosofie in het Latijn? „Non quia philosophia graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit, omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos, aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent”. De nadruk ligt dus in de eerste plaats op de wijze van behandeling en dan ook in hooge mate op de houding van den Romein ten opzichte van het gebodene: wat hij de moeite waard achtte om er zijn krachten aan te besteden, werd beter onder zijn handen. Voor het overige gunde hij den Grieken gaarne den voorrang. Onder dat overige rangschikt Cicero merkwaardigerwijs de kunsten en wetenschappen: „in quo erat facile vincere non repugnantes”. Dat zijn dingen, waarvan geen onmiddellijk practisch nut — geen „*admirabilis dignitas et pergrata utilitas*”²⁾ — te verwachten was. De redekunst maakt misschien een uitzondering, en zie, daar behoeft de Romein voor den Griek dan ook niet onder te doen. Op één punt in deze merkwaardige uiteenzetting is m.i. niet genoeg de aandacht gevestigd, en wel hier op, dat Cicero tegenover de Grieksche *beschaving* het Romeinsche *karakter* stelt: een reeks van typisch Romeinsche eigenschappen en deugden, waarvan hij zegt: „*illa quae natura, non litteris assecuti sunt (scl. Romani) neque cum Graecis neque ulla cum gente conferenda sunt.*”

Dat is een nieuwe geestesgesteldheid, die ook elders doorbreekt. Ik noem nog slechts Varro, die misschien nog verder gaat, in zijn Antiquita-

---

heele episodes aan Ennius ontleende. Door de reminiscentie's, en door de eenvoudige begrijpelijkheid van zijn taal, stond Vergilius' Aeneis waarschijnlijk al dadelijk het volk veel nader, dan de producten der „cantores Euphorionis”, die Ennius zoo verachtten (Cic. Tusc. Disp. III. 19. 45). In Augustus' tijd was de waardeering blijkbaar minder eenzijdig, en wist men het innerlijk gehalte van Ennius' werk, ondanks den onbeholpen artistieke vorm te apprecieeren. Wat Ovidius (Trist. II. 424) elegant *neerschreef* met de woorden: Ennius ingenio maximus, arte rudis, dat schijnt Vergilius, weliswaar zeer drastisch, eens *gezegd* te hebben: *se aurum colligere ex stercore Ennii* (Donatus, Vita).

¹⁾ Vgl. hierover Stemplinger, Die Ewigkeit der Antike, p. 15 sqq. en diens boek, Das Plagiat in der griech. Literatur (1912).

²⁾ Pro Murena, 10.

tes een veel-omvattende Romeinsche cultuurgeschiedenis leverde, en daar-door den Romein in de eerste plaats op zijn oer-eigen bezit wees, en in zijn *Imagines* zelfs de pretentieuze stelling poneerde, dat Rome op elk gebied der beschaving een waardig vertegenwoordiger tegenover het buitenland — niet Griekenland alleen! — kon stellen. Want daarin zie ik de voornaamste bedoeling van dit merkwaardige werk. Veeleer dan de verhouding tusschen Griekenland en Rome te onderzoeken, geloof ik, dat Varro hier den weg der populariseering, van het „instruire par l'image", dien de kerk later zoo gaarne bewandeld heeft, bewust is ingeslagen. De korte, epigrammatische teksten waren slechts bijzaak; hij demonstreert hier in de eerste plaats *ad oculos*, een middel om bredere kringen te bereiken, dat in Rome — men denke slechts aan de belangrijke rol, die het „historisch schilderij" speelde — vaak werd aangewend. Bij Varro, bij Cicero, en men zou nog meer voorbeelden kunnen noemen¹⁾, dus in wezen eenzelfde streven. Het gaat om het herwinnen van het zelfvertrouwen, het theoretisch en noodzakelijk correlaat van het in de praktijk gegroeide — en gerechtvaardigd gebleken — zelfbewustzijn; wij beleven hier, kort gezegd de ontwikkeling van den machtsparvenu tot den wereldheerscher.

Samenvattend, kan men zeggen, dat dit streven zich op de volgende wijze uit:

1. Door het accentueeren en positief-waardeeren van specifiek-Romeinsche karaktereigenschappen.
2. Door het neutraliseeren van het begrip „ontleening", dat bijwijlen zelfs als deugd wordt voorgesteld, en aan beteekenis verliest, omdat voortdurend de nadruk wordt gelegd op de verdere ontwikkeling van de overgenomen kern door de Romeinen.
3. Door het poneeren van de gelijkwaardigheid, zoo niet superioriteit van den Romein op elk gebied der beschaving.
4. Door een sterk afwijzende houding tegenover de Grieken van eigen tijd en ontkennen van alle saamhoorigheid met hen²⁾.

Na deze lange digressie keer ik terug tot Augustus. Hij heeft deze strooming zeer wel onderkend, en wanneer hij het onderneemt op dit gebied een richting aan te geven, te leiden, dan knoopt hij ook hier weer aan bij de oude traditie. Prof. Wagenvoort heeft in aansluiting aan Schanz³⁾, uitvoerig uiteengezet, welke beteekenis de Aeneas-sage

¹⁾ B.v. Cornelius Nepos, Sallustius, Caesar.

²⁾ Vgl. Schneidewin, *Ant. Humanität*, p. 324 sqq.

³⁾ II, 1³, p. 70 sqq.

voor de Romeinen had. Zij werd door hen gecultiveerd uit een drang naar „Selbstbehauptung”, toen de Romeinen met de Grieken in onmiddellijk contact kwamen. Wat kon de Romein plaatsen tegenover den geweldigen, roemruchtigen stamboom, dien iedere Griek, te recht of niet, medebracht? In de Aeneas-sage werd hem een mogelijkheid geboden, de twijfelachtige helden van de bescheiden nederzetting aan de Tiber op een hooger, algemeener plan te brengen, te bewijzen, dat zijn voorvaderen niet geringer waren en dat de Grieken trotsch waren op hun vriendschap. Zeker, Troje was gevallen, de Trojanen gevlucht, maar de krijgskans kan keeren, en één zegevierende veldtocht is genoeg, om den smaad der nederlaag weer uit te wisschen, vooral, wanneer die overwinning behaald werd op den eigen afstameling van Achilles. Toen Augustus de Aeneas-sage weer opvatte, heeft hij ook waarlijk niet verzuimd, juist daarop te wijzen, en er nadrukkelijk bijgevoegd, dat daarmede de smaad van Troje uitgewischt was: *ultus avos Troiae!* (Aeneis VI, 836 sqq.). Dat lijkt al heel weinig op een identificatie met de Grieken. De bedoeling is m.i. bij alle verschil de gelijkwaardigheid van Grieken en Romeinen in het grijs verleden vast te stellen, de Romeinen te vrijwaren voor de geestelijke hoovaardij der Grieken en hun de daartoe noodige innerlijke zekerheid te geven. Voor de veronderstelling, dat Augustus het plan koesterde „Grieken en Romeinen op voet van gelijkwaardigheid onder zijn bestuur te vereenigen” (W. p. 167) kan ik geen enkele aanwijzing vinden. Er zijn wel enkele trekjes, die er op wijzen, dat de Grieksche provinciales ietwat beter behandeld werden, dan zij in de laatste eeuw der Republiek gewoon waren geweest, maar die behandeling gold de provinciales in 't algemeen, niet de Grieken in 't bijzonder. Omtrent het oordeel van den Romein over zijn Grieksche tijdgenooten, behoeven wij niet in twijfel te zijn¹⁾. Het is dus niet zoo zeer de verkondiging van de traditioneele waarheid omtrent Troje en Rome, als wel de magistrale, definitieve wijze, waarop dit geschiedde, die aan de Aeneis de buitengewoon belangrijke plaats verzekerde, die dit werk weldra in de Romeinsche beschavingsgeschiedenis innam. Definitief, omdat het streven naar gelijkwaardigheid — *niet* naar identificatie! — hier eens vooral ontrukkt werd aan de actualiteit, en op historisch terrein verwezenlijking vond. Daarom is ook in de eerste plaats sprake van de specifiek-Romeinsche deugden: de *fides*, de *iustitia* en vooral de *pietas*, en wordt zoo duidelijk uitgesproken,

¹⁾ Vgl. de litt. bij Billeter, *Anschaungen v. Wesen des Griechentums*, p. 161 sq. en vooral Wölfflin, *Arch. f. lat. Lexikographie*, 1890, 7, p. 140 sqq

dat hierdoor het Romeinsche volk geworden is, ja worden moest wat het is. Daarom laat men, overtuigd in deze eigenschappen een onvergelijkelijk, het hoogste goed te bezitten, aan „anderen” gaarne en zonder afgunst den voorrang in kunst, in wetenschap of welsprekendheid¹⁾, en spreekt niet meer van afhankelijkheid, van originaliteit in deze bijzaken. Niet, dat de discussie daarover nu eens voor al gesloten is; maar zij is niet meer actueel, *is zaak van specialisten geworden*. Wanneer men naar uitingen over dit speciale punt bij schrijvers uit Augustus' tijd zoekt, kan men te voren reeds verwachten, bij specialisten terecht te komen. En is het niet merkwaardig, dat wij onder hen — Prof. Wagenvoort behandelt Dionysius van Halicarnassus, Strabo, C. Julius Hyginus, Tyrannio, den querulant Timagenes²⁾ en zijn volgeling Trogus — niet één echten Romein aantreffen, dat deze specialisten Grieken of buitenlanders waren. Ondanks zijn merkwaaardige positie moet men daartoe ook den Mauretaniër Juba II rekenen, wiens connectie's met het hof hem blijkbaar een zekere kennis der contemporaine geschiedenis verschaffen³⁾, maar van wiens wild geschrijf in zijn 'Ομοιότητες, de „Overeenkomsten”, ik nauwelijks zou durven veronderstellen, dat ook Augustus het had kunnen bedrijven. Dezen geletterden prins, die Grieksch schreef en zijn geleerdheid natuurlijk in hoofdzaak van Grieken had, ontbrak juist het geestelijk tegenwicht, dat Augustus zelf in zoo hooge mate bezat: zijn nationaal bewustzijn als Romein.

Wil men uit deze categorie van geschriften een conclusie trekken, dan moet het, geloof ik, deze zijn, dat de Grieken veel meer hun best hebben gedaan, om hun verwantschap, ja identiteit met de Romeinen te bewijzen, dan omgekeerd. Voor hen was dit immers ook een actueel probleem van practisch belang, niet voor de Romeinen. Bijzonder teekenend lijkt mij het standpunt van Dionysius van Halicarnassus⁴⁾. Hij moet, om de verwantschap te bewijzen, al den omweg via Troje en Aeneas maken — wel een bewijs, hoe diep de Aeneas-sage in Italië wortel geschoten had! —, vergeet allermint de ἀρετή als distinctieve, ja voornaamste eigenschap der Romeinen te vermelden, en houdt ten slotte niet den Romeinen hun Grieksche afstamming voor oogen, maar — vermaant zijn landgenooten trotsch te zijn op de jongere Romeinsche broeders. Een poging tot identificatie, waarvan de bedoeling duidelijk genoeg is. Augustus echter heeft uit

¹⁾ Aeneis, VI, 847 sqq.

²⁾ Vgl. Dessau, Gesch. d. röm. Kaiserz. I, p. 548 sqq.

³⁾ Vgl. J. C. Vollgraff, Greek writers of Roman Hist., p. 72 sqq.

⁴⁾ De citaten bij Wagenvoort, p. 180 sq.

al deze pogingen niet de gewenschte conclusie — actueele gelijkstelling van de beide volken — getrokken. Hij heeft zich beperkt tot een zeer platonische verklaring in dien zin op historisch gebied (Aen. XII. 190: *paribus se legibus ambae / invictae gentes aeterna in foedera mittant*).

Het standpunt der Romeinen tegenover „de Grieken” wordt in het algemeen *historisch*. Men denkt daarbij niet in de eerste plaats aan de Grieken van eigen tijd, maar aan de roemrijke figuren uit het verleden¹⁾, uit de periode, die ook voor ons als de classieke, de voorbeeldige geldt, en evenmin als voor de Westersche beschaving het telkens hernieuwd contact met de classieke cultuur tot nadeel heeft gestrekt, evenmin is de Romeinsche beschaving er minder om, omdat zij „classieke” voorbeelden koos. De tijd van het critiekloos aanprijzen en overnemen van al wat zich met den grooten mantel van het Hellenisme kon bedekken, is voorbij. Natuurlijk blijven er ook nu nog nuance's in de keuze, richt de een liever zijn blik op de primitieve kunstvaardigheid van het Archaïsme, terwijl de ander zijn heil zoekt in hellenistische gekunsteldheid. Maar er is ook een middenweg, dien weg, waarop b.v. Horatius zoo gaarne wandelde, ook in de litteratuur. Zijn veel geciteerde „*exemplaria graeca*”²⁾, zijn voorbeelden van den goeden, bezadigden smaak, in overeenstemming met het karakter van den Romein. Augustus heeft zich verre gehouden van den strijd der smaken en mode's, maar hier heeft hij, die steeds wars van alle overdrijving in welke richting ook was³⁾, en telkens weer een middenweg wist te vinden, die hem naar zijn doel leidde, toch kleur bekend. Al moet men aan een vriendelijk briefje van een vorst aan een dichter geen al te groote beteekenis toekennen, er blijkt toch uit, dat Augustus Horatius in zijn streven aanmoedigde, en er niet tegen op zag, dat zijn naam verbonden zou worden aan deze beschaafde richting van litteraire smaak.

In het voorgaande heb ik getracht de m.i. leidende „Augusteïsche” ideeën uiteen te zetten. Het spreekt vanzelf, dat daarover, en met name over de voornaamste expressie er van, de Aeneis, nog heel wat meer te zeggen is. Ik wil mij er echter toe beperken, nog eens na te gaan, in hoeverre de vele Hellenistische — of zoo men wil: on-nationale — feiten, waaraan Prof. Wagenvoort betrekkelijk groot

¹⁾ Vgl. Schneidewin, *Ant. Humanität*, p. 321 sqq.

²⁾ *Epist.* II, 3, 268 sq.

³⁾ *Suet. Octav.* 87.

gewicht toekent, met deze ideeën te vereenigen zijn en welke beteekenis zij in het geheel hebben.

De keuze van een Griekschen leeraar voor den troonopvolger Marcellus is geheel in overeenstemming met de heerschende opvattingen over opvoeding, nog afgezien van het feit, dat Augustus er waarschijnlijk niet in zou zijn geslaagd een Romeinsch leeraar te vinden. Bovendien heeft Augustus er nooit naar gestreefd, de Grieksche beschaving ten gunste eener ietwat imaginaire Romeinsche te verdringen en te onderdrukken. Hij begreep, dat de kracht van een volk nooit in onvruchtbaar isolement kon liggen, maar berusten moest op den moed, vrij en zelfbewust in de wereld te staan, en den durf te nemen, wat daar geboden werd. Zoo vinden we ook Grieken aan het hof, dichters, die bewonderd werden, vrienden zelfs, die des Keizers volle vertrouwen genoten. Want Augustus heeft nooit de fout begaan, een volk en zijn afzonderlijke vertegenwoordigers over een kam te scheren, en steeds een zekeren blik gehad voor zuiver-menschelijke qualiteiten. Het is zelfs zeer goed te rijmen met zijn algemeen beleid, wanneer hij bijwijlen een Griek in een verantwoordelijke positie aanstelt¹⁾. Of men hem persoonlijk philhelleensche neigingen mag

¹⁾ Ik wil hier niet ingaan op de benoeming en het ontslag van een zekeren Theodorus van Tarsus tot *διοικητής* op Sicilië. Gardthausen (I, p. 810) maakt zich wel zeer oppervlakkig van de moeilijkheid, die de tekst bij Plutarchus (Apophthegm. 5) biedt, af, wanneer hij *φάλακρος* als „Betrüger” vertaalt. Ik heb deze beteekenis niet kunnen vinden en bovendien blijft ook dan de plaats duister. Want een simpel „ja” als antwoord op een tweeledige vraag is toch zeer onwaarschijnlijk. — Cichorius, Röm. Studien, p. 280 sq. heeft het waarschijnlijke vermoeden uitgesproken, dat Theodorus een verschrijving is voor Athenodorus, de filosooph van Augustus, die ook uit Tarsus kwam en Calvus genoemd werd. (Cic. ad Att. XVI, 11, 4 en 14, 3). Deze is echter door zijn mislukking als ambtenaar van de keizerlijke schatkist — overigens geen staatsbetrekking! — geenszins uit de gunst geraakt. Later wordt hij immers in een soortgelijke betrekking naar zijn vaderstad teruggestuurd en schijnt hij meer succes gehad te hebben. Naar mijn meening moet men bij de beoordeeling van dit geval ook de volgende overwegingen laten gelden. Sicilië was een Grieksch sprekend gewest en voor de korenleverantie van groot belang (vgl. Dessau, p. 333). Hoe gevaarlijk het kon worden, wanneer een aan Augustus vijandig Romein daar het heft in handen had, wist deze maar al te goed door het avontuur van Sextus Pompeius. Er was dus veel voor te zeggen, hier een Griek, dien Augustus als betrouwbaar kende, aan te stellen. Wanneer deze Griek door een tweede Griek vervangen wordt, dan bewijst dit, dat Augustus het principe gezond achtte, maar dat wsch. de eerste Griek minder voor zijn taak berekend was, zonder daarom een bedrieger te zijn. Die taak was overigens verre van gemakkelijk, omdat Sicilië juist een groot aantal kolonisten gekregen had en de landverdeeling en de schadeloosstellingen natuurlijk groote moeilijkheden medebrachten.

toeschrijven, op grond van het feit, dat hij gaarne in zijn gesprek een Grieksch citaat invoegt, of een Grieksch woordje gebruikt, lijkt mij uiterst twijfelachtig. Men dient tocht wel te bedenken dat hij, gelijk ieder voornaam man in zijn tijd, een Grieksche opvoeding genoten had¹⁾. Desondanks sprak hij niet eens vloeiend Grieksch, en als hij in de verlegenheid kwam Grieksche redevoeringen te moeten houden, liet hij ze naar zijn latijnsch manuscript vertalen²⁾. Dit laatste is natuurlijk nog al eens het geval geweest, want Augustus regeerde niet voor niets over het Oosten, waar het Grieksch voertaal was, en ook in hoofdzaak bleef. De eenhoofdige, in wezen toch meer persoonlijke regeeringsvorm veranderde ook eenigszins de verhouding tot de provincie's. Wanneer Tiberius als kroonprins zijn paarden liet loopen op de Grieksche Derby te Olympia, of wanneer Augustus bij een — overigens lang uitgesteld³⁾! — bezoek aan Griekenland zich te Eleusis laat inwijden, dan zijn dat waarlijk geen anti-nationale handelingen, maar verstandige, vriendelijke geste's van een heerscher, die begreep, dat zijn macht niet slechts op het geweld der legioenen, maar ook op de persoonlijke verknochtheid van zijn onderdanen aan zijn huis diende te steunen. Augustus' inwijding te Eleusis maakte ongetwijfeld een diepen indruk in Griekenland — dieper waarschijnlijk dan in Rome zelf, waar men in dit feit zeker niets on-nationaals gezien heeft. Demeter was immers dezelfde als Ceres, en had deze niet sedert 439 v. Chr. haar tempel te Rome? Waarlijk, Augustus behoefde zijn geloof niet te veranderen, om in Eleusis ter kerke te kunnen gaan⁴⁾. En evenmin raakt hij van den goeden weg af, wanneer hij Cybele's tempel te Rome restaureert⁵⁾, of wanneer Livia deze godin vereert. Want deze godin, die in 205 v. Chr. in Rome haar intocht hield, bezat sedert 191 v. Chr. haar tempel op den Palatijn. Toen deze in 3 n. Chr. afbrandde, kon Augustus, die volgens zijn eigen verklaring⁶⁾ in één jaar ruim 80 tempels herbouwde of herstelde, zonder eenige uitzondering te maken, en die, als wij Vergilius althans

¹⁾ Leerzaam is een vergelijking met Frederik den Groote, die ondanks zijn *voorliefde* voor al wat Fransch was — hij schreef zelfs bij voorkeur in het Fransch — toch een bij uitstek nationaal heerscher was.

²⁾ Suet. Octav. 89.

³⁾ Vgl. Rostowzew, Festschrift O. Hirschfeld, p. 310.

⁴⁾ Wissowa, Religion u. Kultus, p. 303.

⁵⁾ Vgl. Wilhelm, Röm. Sakralwesen unter Aug.; Diss. Straatsburg, 1915, p. 78 sq. Op het verband tusschen den tempelbrand en de zeer welkome brand van Augustus' eigen woning heb ik reeds gewezen, p. 126, n. 1.

⁶⁾ Mon. Ancyra (lat.) 4, 17 sqq. (C. XX).

à la lettre mogen gelooven, in 19 v. Chr. reeds het respectabele getal van 300 bereikt had¹⁾), moeilijk anders, dan ook in dit geval ingrijpen. Het zou veeleer opvallend zijn geweest, wanneer hij den tempel van Cybele, die immers reeds in Rome ingeburgerd was, bij uitzondering niet herbouwd had. In deze gevallen gaat het om goden, die de Romein ook van oudsher erkent. Wil men weten, hoe Augustus tegenover vreemde, niet-Romeinsche goden stond, dan is zijn houding b.v. tegenover den Isis-dienst typeerend, waar hij waarlijk niet schroomde zoo kras als mogelijk op te treden²⁾).

Ten slotte rest mij nog een punt, dat de aandacht verdient. Ik heb voortdurend gesproken van „Augustus”, en ook door de wijze, waarop ik getracht heb zijn beleid uiteen te zetten, waarschijnlijk den indruk gewekt, alsof Augustus naar een vast, vooropgesteld plan zijn maatregelen beraamde en doorvoerde. Prof. Wagenvoort neemt dit inderdaad aan, al gaat hij gelukkig niet zoo ver als Th. Birt, die in de overtuiging, dat Augustus „jede Zeile in Cicero's Schriften” kende, hem laat grijpen naar „den einzigen Autor”, die hem kon voorlichten en ons Augustus wil voorstellen als reformator met Cicero's de Republica als handboek³⁾). Men mag zich wel afvragen, hoe oneindig veel litteratuur over den besten staatsvorm, voor ons verloren gegaan, hem bovendien nog ter beschikking stond. Prof. Wagenvoort wijst daar trouwens op, maar hij herleidt al deze beschouwingen, van wie ze ook waren, in hoofdzaak tot één bron: Posidonius, en tracht aan te toonen, dat een „jarenlang bestaand regelrecht contact met de wijsbegeerte van Posidonius van beslissenden invloed geweest is op het systeem van Augustus' principaat”. Dit zou een aanzienlijke versterking voor zijn these van Augustus' philhellene politiek zijn. Immers het zou dan blijken, dat deze ten slotte uit Griekschen koker kwam. Nu moet men daarbij in de eerste plaats bedenken, dat debatten en geschriften over den besten staatsvorm, in Rome door Grieksche filosofen gehouden en geschreven, nauwelijks zonder sterken Romeinschen invloed ontstaan zijn⁴⁾). Hoe

¹⁾ Aen. VIII, 716.

²⁾ Vgl. Wissowa, l.c. p. 351 sq.; Suet. Octav. 93.

³⁾ Röm. Charakterköpfe, p. 198.

⁴⁾ Vgl. Norden, Buch VI, p. 336. Merkwaardig is wel, dat, terwijl Wagenvoort sterk den nadruk legt op de afhankelijkheid van Cicero van de Stoicijsche filosofie, Reitzenstein (Gött. Nachr. Ges. Wiss., 1917), wien dit evenmin ontgaan is, toch in het bijzonder de aandacht vestigt op het specifiek-Romeinsche in Cicero's geschriften (l. c. p. 497), en ook de „Romeinsche” wending, die de Grieksche filosofie over den

groot deze geweest is in de ontwikkeling der Stoicijnsche filosofie, is een questie, die ik hier niet kan aanroeren, maar die in dit verband zeker de aandacht verdient. En dan — wat Augustus ook geweest is, een „philosooph op den troon” was hij zeker niet. Ik geloof niet, dat iemand zich daaromtrent illusie's kan maken¹⁾. Wel neem ik gaarne aan, dat Augustus met de dunhuidigheid zijner onderdanen rekening wilde houden, dat hij gaarne gevoelens en meeningen ontzag, waar hem dit mogelijk was (b.v. in de keuze van den princeps-titel en het afzien van den naam Romulus), maar met dat al toonen al zijn maatregelen, welken vorm hij daarvoor ook koos, toch een zoo bij uitstek praktische, reëele revers, dat ik niet kan aannemen, dat zij hem uitsluitend, of zelfs ook maar in de eerste plaats door filosofische overwegingen zouden zijn ingegeven. Dat hij daaraan veel tijd besteedde, dat zijn omgang met de filosofen aan zijn hof bijzonder intiem was, blijkt bij mijn weten uit de overlevering niet. En ik geloof zeker niet, dat men daartoe mag besluiten²⁾, en aan mag nemen, dat Augustus zich in het bijzonder met filosofie bezig hield en zich in politicis stoorde aan wijsgeerige bespiegelingen, op grond van de eigenaardige gewoonte, die hij had, om zich Grieksche en Romeinsche schrijvers te laten voorlezen en daarbij bijzonder nuttige voorschriften en voorbeelden te laten uitschrijven en ter meditatie te laten zenden aan ieder, die het z.i. noodig had³⁾. Want in de eerste plaats is hier niet uitsluitend sprake van Stoicijnsche auteurs, of zelfs ook maar van filosofische geschriften. Hij zou zijn spreuken evengoed uit Sophocles, Thucydides of Menander kunnen putten. En bovendien zou men dienen te weten, waarom bepaalde teksten aan bepaalde personen werden gezonden. Suetonius geeft ons omtrent dit laatste punt een belangrijke vingerwijzing. Immers, de leerzame passage's waren niet slechts voor zijn familieleden en intimi bestemd, maar werden ook gestuurd aan legeraanvoerders, gouverneurs en overheidspersonen, „al naarmate iemand een vermaning noodig had”. De teksten hadden dus behalve hun stichtelijke strekking ook nog een sterk persoonlijk karakter. De ontvanger kon daaruit zien dat de Princeps persoonlijk het oog op hem hield en van zijn doen en laten

---

besten Staatsvorm neemt, niet over het hoofd ziet. Ik kan hier op Reitzenstein's zeer lezenswaardige verhandeling, waarin gedeeltelijk dezelfde problemen behandeld worden als in Wagenvoort's artikel, niet uitvoerig ingaan en moet mij beperken tot deze enkele opmerkingen.

¹⁾ Suet. Octav. 85; Gardthausen, Augustus, I, 495; Dessau, l.c. p. 578 sqq.

²⁾ Wagenvoort, p. 188.

³⁾ Suet. Octav. 89.

op de hoogte was, en zal met de *terechtwijzing* wel in de eerste plaats zijn voordeel gedaan hebben. Dat was, naar mijn meening, ook voornamelijk de bedoeling van deze merkwaardige verdeling zijner „Lese-früchte” door Augustus.

Merkwaardig — omdat dit kleine trekje ons een scherpen kijk geeft op het karakter van dit bij uitstek politiek genie. Het leert ons niet alleen, dat Augustus het ook in zijn persoonlijke vermaningen verstond, voor zijn tijdgenooten de hatelijkheid van zijn persoonlijk ingrijpen weg te nemen, zonder daardoor aan duidelijkheid te verliezen. Het leert ons vooral, dat zijn gedachten bij al wat hij deed, in den grond slechts gericht waren op dat ééne, voor hem het hoogste en belangrijkste: regeeren. Of daarnaast nog veel plaats overbleef voor theoretische, philosophische bespiegelingen, betwijfel ik.

Daarmede zij niet gezegd, dat Augustus „zich niet stoorde aan de praatjes van wijsgeeren”. Hij heeft zonder twijfel ook onder hen zijn oor te luisteren gelegd, en aangevoeld, wat de geest des tijds verlangde. Hij had een aangeboren gave om de kracht en beteekenis der stroomingen in zijn wereld te onderkennen en te beoordeelen, maar hij heeft zich nooit op deze stroomingen laten meedrijven, hij heeft zich, in dit bijzondere geval, niet door filosofen of philosophische overwegingen laten *leiden*. Ik geloof, dat ik hier de kern raak van het verschil in opvatting tusschen Prof. Wagenvoort en mij. Hij ziet in Augustus ongetwijfeld een belangrijke persoonlijkheid, in laatste instantie echter toch iemand, wiens voornaamste verdienste bestond in een groot aanpassingsvermogen, iemand, die wist te verwerkelijken, wat bepaalde kringen van zijn volk, sterk beïnvloed door de philosophische bespiegelingen der Stoa, van den „idealen heerscher” verwachtten. Hij beschouwt hem veeleer als een exponent der geestesstroomingen van zijn tijd, dan als een die stroomingen leidende en richting gevende factor. Hij legt bijzonder sterk den nadruk op den toenemenden invloed der Stoa op het geestesleven in Rome en gaat zelfs zoo ver, dat hij aan de Stoa en de wijsbegeerte van Posidonius een beslissenden invloed toekent op Augustus’ gestie zijner regeering op politiek en cultureel gebied (p. 187 v.). Mijns inziens wordt daarbij niet voldoende rekening gehouden met het sterke nationale bewustzijn der Romeinen, een machtiger — en gevaarlijker! — instrument bij den bouw van rijken dan philosophische speculatie’s. Augustus heeft dit instrument niet slechts meesterlijk gehanteerd, maar ook naar zijn behoeften vervolmaakt en volkomen beheerscht. De consolideering van het nationaal bewustzijn der Romeinen is zijn werk, en zeker niet de geringste van zijn positieve verdiensten. De ruggesteun van zijn

volk op dit voor Rome — en ieder volk — vitale punt, was hem daarbij onontbeerlijk. Groot is, dat hij inzag, daarop te kunnen rekenen, grooter echter, dat hij zijn niet gemakkelijke, en ook niet ongevaarlijke taak aandurfde en tot een bevredigend einde wist te voeren. Juist op deze zijde van Augustus' persoonlijkheid zou ik sterk den nadruk willen leggen. Dat hij botsingen met zijn eigen wenschen steeds vermeden heeft en steeds de nu eenmaal gegeven krachten ten beste trachtte te leiden, zonder te pogen zijn persoonlijken wil onverzoenlijk door te zetten, dat moge hem, wanneer men zijn afzonderlijke maatregelen buiten hun historisch verband beschouwt en schijnbaar als tegenstrijdig erkent, soms doen schijnen als een weifelaar. Maar het geheel, zijn werk, het straf georganiseerde Romeinsche Imperium, de eigen Romeinsche cultuur, die onder zijn regeering geboren wordt voor een leven van eeuwen, toont geen sporen van weifeling. De *Romein*, het begrip *Romeinsch*, begint nu eerst de domineerende rol te spelen in de wereld, niet slechts door het geweld der legioenen, maar ook door een geestelijke macht en autoriteit, die aan een onwankelbaar zelfvertrouwen een nimmerfalend assimilatie- en aanpassingsvermogen paart. Augustus heeft door zijn cultureele politiek de voorwaarden voor het Romeinsche nationale zelfvertrouwen geschapen, hij is, als waarlijk nationaal heerscher, de schepper dezer monumentale geestelijke expansie.

NASCHRIFT.

In de lange tijdsruimte, verlopen tusschen het schrijven en de publicatie van dit opstel, zijn mij nog verschillende werken onder de oogen gekomen, die mijn betoog misschien op enkele plaatsen kunnen versterken, voor een deel echter ook noodzakelijk maken, dat ik mijn standpunt daar tegenover kort aanduid.

Het boek van A. Grenier, *Le génie romain* (1925), is te uitvoerig, om alle punten van overeenstemming en verschil te kunnen bespreken. In het algemeen ben ik bij de lectuur telkens weer getroffen door bijzonder rake, fijngevoelde opmerkingen en herhaaldelijk teleurgesteld door de conclusie's, waartoe de schr. komt. Daarin treedt voortdurend een weifelen tusschen eigen gevoel en traditioneele meeningen aan den dag, tengevolge waarvan Grenier vaak verstrikt geraakt in inconsequentie's en tegenspraken (vgl. b.v. de karakteristiek der august. kunst, p. 436). Hoewel hij de *Ara Pacis* blijkbaar (p. 431 sq.) aan een Rom. kunstenaar toeschrijft, houdt hij niettemin vast aan

de opvatting, dat de meeste kunstenaars van den Keizertijd Grieken waren (p. 406) en zijn hoofdstuk over de kunst van republikeinschen tijd voert zelfs den titel: *L'art grec à Rome*. In dat hoofdstuk behandelt hij o.a. de basis van Domitius (p. 308 sqq.), waarvan hij het gedeelte in München aan een Griek, het Parijsche deel echter aan een Romein toeschrijft, ofschoon reeds Furtwängler (*Intermezzi*, p. 38 sq.) de gelijkheid van hand tot fundament van zijn bewijsvoering der saamhoorigheid van de beide friezen maakte, en Weickert deze onlangs nog eens nadrukkelijk aangetoond heeft. Meerdere voorbeelden aan te halen verbiedt de beperkte plaatsruimte en ook van een citeeren der plaatsen, waar onze meeningen overeenstemmen, moet ik afzien.

Ook over de beide boeken van O. Th. Schulz, *Das Wesen des röm. Kaisertums* (1916), en *Die Rechtstitel und Regierungsprogramme auf röm. Kaisermünzen* (1925) kan ik kort zijn. De schr. spreekt als zijn meening uit, dat Augustus als „Mandatar des Senats” de Republiek herstelde, en grondt zijn overtuiging in de eerste plaats op de opschriften der munten. Hij laat daarbij echter geheel buiten beschouwing, dat de munten in den Keizertijd het voornaamste vehikel zijn geweest voor de algemeene verbreiding van propagandistische leuzen en aanvaardt de laatste m.i. zonder voldoende kritiek en zonder ze aan de historische werkelijkheid te toetsen.

Naar aanleiding van het feit, dat Tiberius met zijn paarden te Olympia uitkwam, zij verder nog verwezen naar E. Norman Gardiner (*Olympia*, 1925, p. 160), die aanneemt, dat de wedrennen, sinds lang verlopen, juist ter eere van de Rom. Keizers weer werden ingesteld.

Met bijzonder veel genoegen heb ik ten slotte ook kennis gemaakt met het boek van G. Colin, *Rome et la Grèce* (1905). Ik verheug mij over de overeenstemming onzer opvatting van de verhouding tusschen Rome en Griekenland en kan niet nalaten de aandacht te vestigen op de enkele voortreffelijk samenvattende bladzijden, waarin Colin deze verhouding nog eens resumeert en ook over het begin van den Keizertijd spreekt (p. 668 sqq.).

Aan Prof. Wagenvoort, die zoo vriendelijk was mijn opstel reeds voor de publicatie door te lezen, betuig ik gaarne mijn dank voor enkele voorloopige opmerkingen. Ik heb daarmede zooveel mogelijk rekening gehouden.
